

SEVİNC, Qasimova (2014). “Türk Halklarını Dünyaya Tanıtan Eğitimci - Düşünür : Doğu Ve Batı Biliminde Köprü : Mirza Kazimbeg”. *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*. 26-28 Mayıs 2014. 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB). Eskişehir, ss.425-436

Qasimova SEVİNC\*

## **TÜRK HALKLARINI DÜNYAYA TANITAN EĞİTİMCI - DÜŞÜNÜR: DOĞU VE BATI BİLİMİNDE KÖPRÜ: MIRZA KAZIMBEG**

**T**arihte zaman zaman öyle şahsiyetler olmuştur ki, onların isimleri bir tür moda karakteri taşımış, yıllar, yüzyıllar geçtikçe unutulmuş, halkın hafızasından silinip gitmiştir. Fakat öyle şahsiyetler de var ki, onlar hem yaşadıkları dönemde, hem de sonralar halkın hafızasına kazınmış, ebedileşmiştir. İşte, Türk halkının düşünürü Mirza Kazimbeyin ikincilerden olduğunu söylersek yanılmazız. Kalbinde iki kültürü, iki ideolojiyi taşımak kolay bir şey değildir. Mirza Kazimbey bunları hangi zorunluluktan nasıl ve ne için yaptı? Yaşadığı onurlu bir ömür payında meslek ve inancına sadık kala, millet ve vatan uğruna üstlendiği onurlu misyonunu sona erdirebilecek mi? Şu veya bu gibi sorulara cevap bulmak, tarihçiliğin karanlık sayfalarına ışık düşürerek, onu olduğu gibi haleflerine iletmek isteği böyle bir makaleyi yazmaya sefk etdi. Türkçülüğe dair yazılmış eserlerden bize miras kalan ve bugün de milli kimliğimizle bağlı belirli tartışmalar yaratan eserlerden bellidir ki, “Azerbaycancılık” vatandaşlık hakkı kazanana kadar çok zor bir tarihi süreç geçmiştir. Böyle fikirler yaratmanın vakti ulaştığını gerekli eden öncü fikir adamları bunu halkı maariflendirmekle hayata geçirmenin gerekliliğini düşünüyorlardı. Bu alanda büyük hizmeti olan türk eğitimci Mirza Kazimbeyin özel hizmetleri vardır. Öyle ki, XIX yüzyılda Azerbaycan'da maarifçiliyin gelişiminde Mirza Kazimbeyin bilimsel eserlerinin büyük etkisi olmuştur. İşte Mirza Kazimbey “Azerbaycan dili” (azerbidjanskiy) istilahını bilimsel dayandırmış ve uygulamıştır. Sözlü halk yaratıcılığına ve folklöre dikkat çekerek o, gösteriyordu ki, halk yaratıcılığının - efsane, rivayet ve esatirlerin kökleri çeşitli uluslarda genel vasıflara sahiptir, fakat bir halkın,

---

\* Doç.Dr. Bakü Devlet Üniversitesi.

manevi dünyası onu başka halkın manevi aleminden ayıran özelliklere de sahiptir.O, esatirlerin oluşması meselesini düzgün anlatarak, esatiri gerçek objektif alemin muharref biçimi sayırdı.Mirza Kazımbey eski Doğu kültürüne derin vakıf olduğundan, bu kültürün Avrupa'da yayılmasında eşsiz hizmetlerde bulunmuş, Doğu ile Batı ve Rusya ile Azerbaycan arasında karşılıklı ilişkiler kurmuştur. Hem Kazan,hem de Petersburg'da bilimsel faaliyeti sonucunda kendi meslektaşları M.C.Topçubaşovla birlikte Azerbaycan'da modern tipi milli bilimsel fikir teşekkül bulmuştur. O, Azerbaycancılık fikrini, milli dil sorununu inceleyen, onu pratikte gerçekleştiren maarifçilerimizden olmuştur. Tarihi hafızamız bunu söylemeye esas veriyor ki, herhangi bir halkın tarihten silinmesi için onun dilini yok etmek yeterlidir. Asırlarca aramız yabancı talanlarına maruz kalmışsa da dilini tutmuştur ve bu da esas verir ki, dili mevcutluğumuzun ve kimliyimizin en önemli unsuru gibi düşünelim. Geçmişimizden bu günümüze ve böylece geleceğe köprü düşüren dildir ve bu misyonu gerçekleştiren , bunu halkın maariflendirilmesinde en önemli araç olarak kabul eden Mirza Kazımbey Rusya'nın Türk-Tatar nüfusunun kendi tarihi geçmişine - kültürüne, felsefesine, dini - mitolojik bakış açısına göz düşürmeyi ve bu gelenekleri yaşatmayı önemli saymıştır. B.Dorn M.Kazımbeyin “Türk -Tatar dilinin grameri“ eserine yazdığı kanaatda diyor ki, bu zamana kadar hiç bilinmeyen, ilk defa Mirza Kazımbey tarafından çözülen “Azerbidjan lehçesi” çok büyük öneme sahiptir. Ona göre, “Azerbidjan lehçesi” Kafkasya okulları için de oldukça önemlidir. İlginçtir ki, Dorn bu lehçeyi Rusya için çoktan duyulan ihtiyaç gibi değerlendirmiş ve bunun bir doğulu tarafından keşfedildiğini kaydetmiştir. Bu, bir kez daha teyit ediyor ki, Rusya Kafkasya Müslümanlarının, Türk dilinin ve Türk milletin adının sahtalaştırılmasında son derece ilginç olmuştur. XIX yüzyılın Türk dünyasının ünlü düşünürü Mirza Kazımbey yaratıcılık ve bilimsel mirasının araşıdırılmasının güncelliği günümüzde birkaç faktörle izah edilebilir. Avrupa ve Rusya bilim dünyasında kendi sözünü demiş ve kesin olarak yetenekli araştırmacı olarak kabul edilen Mirza Kazımbeyin faaliyetinin incelenmesi öncelikle XIX yüzyılda Azerbaycan alimlerinin bilimsel düzeyi, bilimsel bakış açısı, onların bakış açısının oluşumunu etkileyen faktörlerin belirlenmesi açısından zorunludur. Diğer yandan ise, alimin gençlik döneminde haksızlıkla yüzleşmesi, onun dini bakışlarındaki değişiklikler, uzun süre tartışma konusu olmuş ve çeşitli tartışmaya yol açmıştır. Bu yüzden de bu konulara açıklık getirilmesi önemli bilim taşıyor. Bilindiği gibi, Azerbaycan tarihine bilimsel bakış işte XIX yüzyılda A. Bakıhanof'un

“Gülüstani-İrem“ eseri ile şekillenmiştir. Mirza Kazımbey de türk bilim adamı gibi Azerbaycan tarihine duyarsız kalamamış, tarihciliyimize katkıda bulunacak çok sayıda ve değerli eserler yazmıştır. Aynı zamanda Mirza Kazımbeyin bilimsel mirasının araştırılması türk tarihinin çeşitli sorunlarına dair orijinal düşüncelerin ortaya çıkarılmasına da yardımcı olur. Bu bakımdan alimin tarihe dair araştırmalarının incelenmesi öncelikle vatan tarihciliyinin çeşitli sorunlarının öğrenilmesi açısından zorunludur. Rusya İmparatorluğu'nun Kafkasya'da gerçekleştirdiği katı sümürgecilik politikasına protesto olan müridizm bayrağı altında yaşanan Kafkasya dağlılarının ulusal özgürlük mücadelesi alanında Mirza Kazımbeyin yaptığı araştırmalar ve elde ettiği bilimsel sonuçların öğrenilmesi, modern tarihcilikle karşılaştırılması bilimsel açıdan oldukça önemlidir. Mirza Kazımbeyin dağlıların özgürlük mücadelesine dahil kafeazlıların kahraman oğlu Şeyh Şamil'in kimliğine yaklaşımını netleştirmek önem arz etmektedir. Mirza Kazımbeyin mirasının Sovyet döneminde daha fazla incelendiğinden, bazı yazarların fikirlerinin Sovyet ideolojisi açısından eleştirilere maruz kalmıştır. Bu eleştirilerin objektif veya önyargılı olmasının belirlenmesi anki günümüzde büyük önem taşımaktadır. Belirtmek gerekir ki, henüz XIX yüzyılda dünyada ün kazanmış Mirza Kazımbeyin kimliği, bilimsel yaratıcılık hakkında dönemin bazı alimleri değerli önermeler söylemişlerdir. Sovyet döneminde ister vatan, gerekse yabancı araştırmacıların dikkatini akademisyenin bilimsel mirası, hayat ve faaliyeti çekmiştir. M.Kazımbeyin türk tarihciliğinde yerini belirlemek için geçtiği hayat yoluna bakalım. Seçkin türk dünyasının düşünürü, Rus şarkşunaslığının temelini koymuş sadece Rusya İmparatorluğu sınırları içinde değil, hem de tüm Avrupa çapında tanınan ve aynı zamanda kabul edilen orientalist - tarihçi alim Muhammed Ali Hacı Kasım oğlu Mirza Kazımbey derin, anlamlı ve aynı zamanda çelişkili hayat yolu geçmiştir. Mirza Kazımbeyin yaşadığı tarihi dönem dünyada yaşanan karmaşık sosyo-politik süreçlerle aynı zamana rastlar. Bu olaylarDağıstan'da yaşanan feodal çekişmeleri, Rusya'da dekabristler hareketi, müridizm adı altında dağlıların özgürlük hareketi, XIX yüzyılın 40'lı yıllarında Avrupa'da yaşanan devrimci hareketler, İran'da meydana gelen sosio-siyasi olay olan Babiler hareketi Mirza Kazımbeyin bakış açısına önemli etki göstermiş, onun yaratıcılığı için önemli konu ve kaynak rolü oynamıştır. Mirza Kazımbeyin bilimsel faaliyetinin Derbent döneminde onun ev eğitimini alarak, Fars, Arap, Türk dillerini öğrenmesi, onun çok kolay mantık, söylem ve sxolostika gibi ilimlere yiyelenmesi, babası

tarafından Derbend'e davet edilen Müslüman Doğusu'nun ünlü alimi ve filozofların Arap alimi Abdul Aziz Hisgâncinin, Şeyh Muhammed Bâhreyninin mühazirelerinden yararlanması, Müslüman kanununa dair zengin bilgi edindiler etmesinin onun gelecek bilimsel bilgilere yiyelenmesine hangi yönde etkilediğini vurgulamak gerekir . Küçüklüğünden Doğu edebiyatına özel ilgi gösteren Mirza Kazımbey Firdevsi'nin “ Şehname” sini , Sedinin “Gülüstan”ını , Nizami'nin “Sırlar hazinesi”ni, Xaqaninin “Medain harabeleri”ni , Fuzuli'nin "Leyla ve Mecnun " unu derinden öğrenmiştir. Derbent'te mevcut olan sosyal ortam M. Kazımbeyin hem intellektine , hem de ileri görüşlü olmasına tekan vermiştir. 1820 yılına kadar tüm ömrü boyunca çar Rusyası'na hizmet göstermiş babası Hacı Kasıma karşı haksızlıkları, onun casuslukla suçlanarak Astrahana sürgün edilmesi Mirza Kazımbeyin hayatında tebeddüllatların baş vermesine yol açtı. Babasının ardından Astrahana gelen M.Kazımbeyin burada İskoç misyonerleri Glen ve Makfersonla yakından tanışması, böylece onun dini bakışlarında değişiklik yaratmıştır. Bence M. Kazımbeyin böyle bir adım atması hiç de Sovyet tarihçileri tarafından belirtildiği gibi siyasi ve bilimsel kariyeri değil, işte bilim adına attığı adımdı. Sadece alimin dünyagörüşündeki mehduduyyet onun dinle siyasetin hiçbir ilgisi olmadığını netleştirilmesini olanak vermiyordu. M.Kazımbeyin bu adımı İran ve ayrıca Rusya hakim çevrelerinde de aynı zamanda gözden düşmesine neden oldu. Öyle ki, düşünürün Hristiyanlığın Katolik mezhebinin kabul etmesi hakimiyet çevrelerinde onun İngiltere'ye kaçacağı konusunda endişe yapıyorlardı. İran teolokları bu gibi makamlardan ustalıkla kullanarak M.Kazımbeyi çarmemurları önünde gözden düşürmeye çalıştılar. Bununla ilgili M. Kazımbey kendi hatırasında yazıyordu: “Ben Hristiyanların kutsal kitaplarını Müslüman ve Hristiyan gibi değil, gerçeğin arayıcısı gibi okudum “. M.Kazımbey bu dinin etkisi altında “Hristiyan dininin gerçekçiliği hakkında- risale” yazarak onu Arap, Fars ve Türk dillerinde yayınladı. M.Kazımbeyin bu eserine Müslüman aleminden kısa sürede cevap geldi ve ilahiyatçı Hacı Molla Rizaniye M. Kazımbeyin cevap risalesi de gönderildi. Bu olayları Rus yetkilileri de tepkiyle karşılayarak M.Kazımbeyin üzerine denetimi daha da güçlendirdi. 1824 yılının Ekim ayında Kafkasya'nın baş hakimi Rusya Dışişleri Bakanlığı üst düzey memurlarına uyarıda bulunarak yazıyordu: “Ali - Bey'in Petersburg'a gelişi sırasında üzerinde kontrol koymak ve onun İngilizlerle ilişkisine imkan vermemek gerekir, özellikle, onun İngiltere'ye katılmak için tüm imkanların önü alınmalıdır”.Makamlar tüm araçlarla M.Kazımbeyin missionerlerle ilişkisini kesip onu

Astrahandan uzaklaştırmaya çalıştı. Bu nedenle 1825 yılı 25 Ağustos de general Yermolovun emriyle M.Kazımbey Omsk Asya okuluna öğretmen atandı. Misyonerler bu değişiklikten rahatsız olarak M.Kazımbeyin Astrahanda bakım için girişimlerde bulundular. J.Mitchell 1824 yılında İçişleri Bakanlığı'na M.Kazımbeyi Astrahan veya Petersburg'a geri talebi başvurmuştu. Sürgünle ilgili onun Omsk okulunda toplam bir yıl faaliyet göstermesi, M.Kazımbeyin hastalığı ile ilgili sonraki hayatının değişmesi ve Kazan Üniversitesi rektörü Fuksun ve eşi Aleksandra Fuksla tanışmasının hayatının dönüm noktası olmuşdu. İşte A.Fuksun talebi üzerine M.Kazımbey Kazan Üniversitesi'ne mühazireçi atandı ve onun bilim dünyasında parlamasında Kazan mühüti önemli rol oynadı. Belirtmek gerekir ki, Rusya hükümetinin M.Kazımbeyin Sibirya'da tutarak el çekmesi ve Rusya'nın merkezi bölgesinde iadesine onay vermesi imparatorluğun Doğu, onun halklarını, kültürünü, dillerini, dinini, edebiyatını, tarihini bilen kişilere ihtiyacının olması ile ilgiliydi. Öyle ki, bu dönemde artık İngilizler Doğu ülkelerinin çoğunu işgal etmiş ve Doğu'nun öğrenilmesi yönünde hayli çalışmalar gerçekleştirmiştir. Örneğin, 1784 yılında kurulan Asya toplumunun amacının Doğu ülkelerinin coğrafyası, kültürü ve tarihinin öğrenilmesi ilan edilse de, aslında toplum imparatorluğun Doğu'daki sömürgeci politikalarının temel araçlarından biri idi. Bazı Doğu ülkelerini işgal etmiş ve diğerlerini işgal etmeyi planlayan Rusya da Doğu'nu öğrenmekle onun halklarını esaret altında tutmaya çalışıyordu. M.Kazımbeyin bilimsel yaratıcılığının 1822-1828 yılları kapsayan verimli dönemi Kazan Üniversitesi'ndeki faaliyetidir. Bu dönemde o, Rusya'ya toplanmış fars müntexabatını okudu, doğu edebiyatı ve felsefesinden Rusçaya çeviriler yaptı, Karamzinin “Tarih” eserini Fars diline çevirdi. M.Kazımbeyin yaratıcılığının Kazan döneminde onun Kırım Hanlığı'nın tarihine adanmış “Yedi seyyare” eserinin oluşması ona şöhret kazandırdı. Eğitim ve bilimsel faaliyetlerde bulunan M.Kazımbey karşısına halkın savadlanması gibi yüksek amaç almış ve bu doğrultuda pratik adımlar atmıştır. Bilginin kendi kayıtlarından da görüldüğü gibi, Doğu, onun halklarını ve özellikle Azerbaycan'ı tüm insanlığa tanıtmak onun faaliyetinin esas gayesini teşkil etmiştir. Bununla ilgili görkemli alim yazıyordu: “Ben insanlığa Nizami'yi, Xaqanini, Füzulini tanıtmak, dilimizin qrammatikasını, Dərbəndin tarihini yazmak arzusundayam Amacım odur ki , kendi emeyimle Vatanımın adını yaşadım ”.

M.Kazımbeyin İmge faaliyetinin Kazan döneminde gergin emeğininsonucunda bilimin zirvelerini fetih etmesini ve onun

başarılarının sadece Rusya ile sınırlı değil, hüdudlardan kenara - modern bilimin merkezi sayılan Batı Avrupa'ya da yayıldığını görüyoruz. Ünlü Sovyet şerqşünası İ.Y.Kraçkovski Rusya'da erebşünaslığın tarihine adanmış eserinde M.Kazımbeyin yeteneğine ve dünya şöhretine yüksek değer vererek gösteriyordu ki, "kendi nüfuzu ve geniş profili ile birinci yerde kökeni Azerbaycanlı olan, Doğu biliminin tabanlı skolastika okulunu geçmiş birinci dekan M.Kazımbey durur, o, her üç Doğu dilinde (Arap, fars ve türk dilleri öngörülüyor) malzemelerden serbest şekilde kullanıyordu. Aynı başarıyla Batı Avrupa dillerini de benimseyerek o, bu dillerde birçok eserler yazmış, Batı'da kendisine ün yapmıştı". Tüm bunların sonucu olarak o, bir takım bilimsel toplumlara gerçek üye seçilmiş, bilimsel eserleri dış ülkelerde yayımlanmıştır. "Türk -Tatar dilinin genel grameri" 1839'da Kazan'da yayın yapıldıktan sonra, yeniden 1846 yılında yayın yapılarak 3 kez Demidov ödülüne layık görülmüştür. "Dilbilgisi" eşsiz ve vazgeçilmez ders malzeme gibi XX yüzyılın başlarına gibi tüm Avrupa'da temel ders malzemesi sayılırdı. "Dilbilgisi"nin ikinci baskısı 1848 yılında alman bilim adamı Cenker tarafından almancaya çevrilerek Leyptsikdə yayınlanmış ve Avrupa'da fahri yerlerden birini tutmuştur. Mirza Kazımbey bir maarif görevlisi gibi büyük bir okul yaratmıştır. Sayısız öğrencileri sırasında gelecekte orientalizm biliminin gelişmesinde özel hizmet veren bilim adamları vardı. M.Kazımbey çeşitli bilimsel toplumlar tarafından da değerlendirilmiştir. O, 1850 yılında Paris'teki Asya toplumunun sıradışı üyesi, 1866 yılında Berlin'de Alman şerqşünaslar toplumuna üye seçilmişti. M. Kazımbeyin bilimsel şöhreti kısa zamanda Avrupa sınırlarını aşarak Amerika kıtasına da yayılmıştı. Azerbaycanlı bilim adamı 1851 yılının Mayıs ayında Boston'da Amerikan şerqşünaslar toplumunun muxbir üyesi, 1862 yılında ise Amerika filozoflar toplumuna üye seçilmişti. Ünlü Amerikalı akademisyen Benjamin Franklin tarafından yaratılmış bu toplum uzun süre ABD Bilimler Akademisi gibi tanınmıştı. Belirtmek gerekir ki, Mirza Kazımbey ve akademik O. Betlinnin 1862 yılında bu topluluğa üye seçilmelerine kadar topluma hala insani bilimlerin temsilcileri kabul edilmemişlerdir. Görüldüğü gibi, Mirza Kazımbeyin yorulmaz bilimsel faaliyeti ona dünya şöhreti getirmiş, onu tüm sivil dünyanın bilim dünyasında değerli alim gibi tanıtmıştır. Aynı zamanda, M.Kazımbey Avrupalı akademisyen meslektaşlarının eserlerini derinden öğreniyordu. Bilginin reylerinden anlaşılmaktadır ki, o, büyük Alman hümanist alimi Humboldt'un başarıları ile gurur duyuyordu. Büyük Alman bilim adamı A.Humboldt 1829'da Rusya'ya

ziyareti sırasında Kazan Üniversitesinin profesörü Mirza Kazımbeyle görüşmesi, alman aliminin Doğu hakkında, Doğu dillerinde yazılmış kaynaklarla daha yakından temasda olmasına etki gösremiştir. O kaynaklarla ilgilenirken Mirza Kazımbey bu kaynakların birkaçını A. Humboldt için tercüme etmiş ve . “Alagöl gölü hakkında” makale yazan zaman bu makaleyi Rusya'dan döndükten sonra Paris'te 1840-1843 yıllarında yayınlamıştır. M.Kazımbeyin Almanca yazdığı bu makaleye A.Humboldt yüksek deger bildirdi. O, Qarsen-de Sassi, Joberi, Silvester de Sassinin yaratıcılığını yüksek değerlendirek, sonuncunu “Avrupa şarkşünaslarının iyi Patriği” adlandırınıyordu. M.Kazımbey aynı içerikli fikirleri İngiliz bilgini Morrison Alman bilim adamları, dünya tarihi üzerinde uzman Şletser, Doğu ve Kuzey Asya halklarının dillini, kültürünü, mifologisini, poeziyasını ve tarihinin bilenleri olan Ş.Vilhelm, A.Jozef , P.Levek , A.Remyuz hakkında da söylemiştir.M.Kazımbey ünlü Fransız bilim adamı, Avestanın ilk çevirmeni olan Anketil Düpperonun , Alman Filoloğu Qrotofendin, tarihçi Niburun ve diğer seçkin bilim adamlarının eserleri ile yakından tanıdık olmuş ve araştırmalarında onlardan geniş şekilde kullanıyordu M.Kazımbey Avrupa araştırmacılarına ve Rusya alimlerinin öncü takımına seslenerek, onları Doğu halklarının tarihini, dilini ve edebiyatını tam, objektif aydınlatmaya çağırıyordu. M.Kazımbeyin bilimsel faaliyetinin Petersburg dönemi onun hayatında dönüm noktası oldu. Onun 1849 yılında Petersburg Üniversitesi Fars Dili Bilimi bölümü hedef alması ve İran Edebiyatı bölümünde M.Topçubaşovu evez etmesi, yaratıcı faaliyetinin daha da verimli yılı olarak kabul edilir. Bu döneminde o, temel eseri olan “Derbentname”(1851), Müridizm ve Şamil “(1859), “Müslüman kanunları” (1862), “Bab ve babiler”(1865) eserlerini yayınlamıştı. Sürekli Doğu öğrenmeyi ve tebliğ etmeyi amaçlayan M.Kazımbey Petersburg'da Asya Enstitüsünü düzenlemek projesini de ileri sürmüş ve projede diğer doğu dilleri ile birlikte Azerbaycan dilinin de öğretilmesi meselesini yukarı dairelerden rica etmiştir. Fakat gerici çevreler bu projeyi kabul etmemişlerdi. INikolay'ın ölümünden sonra Rusya'da irticanın zayıflaması sonucunda kendi arzusunu kısmen gerçekleştirmek imkanının elde etti. O, Senatorun emriyle oluşturulan Komisyonda Petersburg Üniversitesi'nde 14 doğu dili üzere orientalizm fakültesi kurulması konusunu ele alması bu alanda onun en büyük başarısı oldu. 1868 yılında Rusya bilim dairlerinde Türkistan'ın etnoqrafiyası, linqvistikası, nümismatik ve epiqrafikasının öğrenilmesine yönelik akademik hareket başladı. Fakat dahi alimin ölümü ona en büyük arzusu olan mensup olduğu ve hep sadık kaldığı



Türk milletinin hayati birim bilimsel kültürel değerler projesini hayata geçirmesine izin veremedi. Ünlü bilim adamı M.Kazımbeyin 1870 Kasım 27 - de 68 yaşında vefat etmesi ve bir çok projelerinin yarım kalmasına neden oldu.

XIX yüzyılın bilim dünyasında M. Kazımbeyin İslam tarihi , müridizm , müslüman hukuku, Bab və babiler gibi Avrupalılar tarafından zor qavranılan konularda yaptığı araştırmaları, zengin bilgisi, poliqlotluğ yetenegine göre bu kadar derin bilgiye ve yeteneğe sahip ikinci bir alim Avrupa'da olmamıştır . İşte bunun sonucu idi ki, sekiz dilde serbest konuşan (kızı Olgababasının 12 dilde konuşmasından da bahsediyor) ve yazan alimin ölümünden sonra on sekiz yıl süresince dekanlıq görevi boş kalmış , bu görevi M.Kazımbeyden sonra yürütmeye hiçbir kimse cüret etmemiştir. Ünlü düşünürün Rusyada oriantalizmin bilimsel karşısında hizmeti oldukça büyüktü. İlk kez Doğu ve Batı kültürü tipologiyasının sınıflandırmasını işte M.Kazımbey bildirdi. Doğu klassikasını iyi bilen alim Nizami'nin, Xaqaninin, Firdevsi'nin, Sedinin, A.Bakıxanovun , M.F.Axundzadenin yaratıcılığını yüksek vasıflandırmıştır. O ”Derbentname” ni ingiliz , “Gülistan” eserini rus dillerine çevirmişti. L.Tolstoya, A.Çernişevskiye Doğu dillerini o öğretmişti. Ünlü düşünürün dünya bilimsel hazinesine verdiği en önemli katkılardan biri de onun tarih ilmi alanında yaptığı araştırmalardır. Mirza Kazımbeyin bilimsel tarihi bakış açısının oluşumunda Doğu Edebiyatı ve felsefesinin gelenekleri, antik klasik alman felsefesinin ve döneminin öncü sosyal - siyasi fikrin etkisi önemli rol oynamıştır. Bilginin Doğu'nun çalışma alanında hizmeti inkar edilemez. Onun vefatı ile ilgili yayınlanmış nekroloqda yazılmış sözler bunu bir daha kanıtlıyor:“Ne kadar ki, Doğu hakkında bilgiler işlenecek - bu ise asla durmayacak - Kazımbeyin adı da saygıyla çekilecektir.”Mirza Kazımbey Doğu edebiyatı ve tarihinin vazgeçilmez bilicisi olmakla beraber, hem de onun coşkun tebliğatçısı idi. Onun yayınladığı tüm eserlerde neredeyse, tarihi konulara rastlanır. Bu nedenle cesaretle belirtebiliriz ki, Mirza Kazımbeyin bilimsel bakış açısında başlıca yeri onun tarihi görüşleri oluşturuyordu. Bir tarihçi gibi Mirza Kazımbeyin karizmatik özelliğini onun kaynaklara yaygın olarak başvurması, tarihi olayı yorumlarken kaynakların bilgilerinin derin bilimsel analizi oluşturmaktadır. Kısacası, Mirza Kazımbey tarihi eser yaratırken kaynakların ve gerçek malzemelerin toplanmasına odaklanır, asılsız ihtimaller ileri sürmürdü. Mesela, “Bab ve Babiler” eserini yazmaya hazırlanırken büyük miktarda gerçek materyaller toplamış, hatta bu amaçla İran'a giderek Tebriz ve Mazandaran olmuş, Babizm



hareketinin katılımcıları ile bizzat görüşüp onu düşündüren konular hakkında sohbet etmiştir. Bununla yetinmeyerek o, İran'da olan öğrencisi Sevryuqinin kayıtlarından eleştirel şekilde kullanmış ve ünlü orientalist N.V.Xanikov,A.N.Moşninin materyallerinden derlenmiştir. Alim ayrıca akademik B.A.Dornun bu hareket hakkında ona verdiği elyazmanı da temel kaynak olarak kabul etmiştir. İran'da Rus diplomatik temsilcilerinin Babiler hareketi ile ilgili elçiliğe verdikleri bilgi ve belgeyi de dikkatden kenar koymamıştır. Maarifperver alim Mirza Kazımbey özellikle kaynaklarla çalışırken menbeşünaslıh ilminin taleplerine ciddi riayet ediyor , kaynaklarınorijinali, yazarları hakkında sahih bilgi toplamaya çalışıyordu. O, “Yedi seyyare” eserini yazdığı zaman eserin yazarı Muhammed Rize hakkında bilgi toplamaya çalışmış, bu amaçla Kazan ve Astrahan ahuntları, Ufa ve Tavriya müftüleri ile yazışmıştır. İşte bunun sonucu idi ki , Rusya tarihinin önemli meselelerine açıklık getiren bu eser 1829 ile - Mirza Kazımbeyin eline düşmeyene kadar Avrupa'da pek yaygın değildi. Aynı sözleri akademisyenin “Müridizm ve Şamil” eseri hakkında da söyleye biliriz. Bu eseri yazarken bir kaç gündeliklerden, Şamil'in kendi tarihçisinin eserinden eleştirel şekilde kullanmıştır. Temel eseri olan “Derbentname”üzerinde o, 12 yıldan fazla bir sürede işlemiş ve sonuçta bir takım karanlık konulara açıklık getirebilmiştir .

Menbeşünaslıh alanında alimin en büyük hizmeti onun kaynakların bilgisine körü körüne değil, eleştirel şekilde yaklaşımı olmuştur. Kaynaklardan kullanırken Mirza Kazımbey halk rivayetleri, efsanelerin tarihi bilginin taşıyıcısı olarak rolünü takdir etmiştir. Alim 1841 yılında yazdığı “Uygurlar hakkında araştırmalar” eserinde rivayet ve efsanelerin halkın tarihinde oynadığı önemli rolden konuşarak yazıyordu: “... rivayetler geride kalmış halkların tarihini oluşturuyor, kuşaktan kuşağa, kabileden kabileye geçerek halkın anıtına dönüşüyor.Gittikçe onun biçimi değişikliğe maruz kalsa da, esas karakteri neredeyse hiçbir zaman değişmez ve bundan da eleştirmen hayli yararlanır ve bu bilgileri elde edebilir“.

Mirza Kazımbeyin tarihi sorunlara profesyonel tarihçi gibi yaklaşımı onun eserlerinden ve müasirlerine verdiği meslehetlerden de anlaşılıyor. Alim tarihi sorunlara, olaylara ve olgulara bilimsel kritik pozisyonndan etmeyi öneriyor, bu zaman acele ve başdansovma sonuçlar üretmekten uzak olmaya çağırıyordu . Halen kendi eserlerinde ortaçağ stereotiplerinden ayrılamayan Çin tarihçilerinin eserleri Mirza Kazımbey tarafından eleştiri ateşine tutuluyordu. Yazar Çinli tarihçilerden Vey-Şu ve Vey-Sini eleştirerek bu iki tarihçinin eserlerinde kullandıkları olguların çelişkili, tarihçi Yun-Suyun

eserinin ise noksan olmasını göstermişti. Tarih ilmine yüksek önem veren Mirza Kazımbey bu bilimin karmaşık şekilde öğrenilmesini önemli hesap ediyordu. O, eski tarihin öğrenilmesini özellikle önemli olduğunu şöyle anlatıyordu: “hangi filozof eski dönemi tetkik ediyorsa, o kendi felsefi aramalarında başarı elde edebilir”. İşte bu idealleri esas tutan Mirza Kazımbey eski dönem tarihine dair kaynakların toplanması, yayınlanması konularına özel dikkat ediyordu. Mirza Kazımbeyin tarihi eserlere koyduğu temel teleplerden biri de tarihi eserlerin bibliografisinin verilmesi idi. Yazılı kaynaklara yüksek değer veren M.Kazımbey tarihi eserlerin yazılmasında diğer kaynakların da rolüne önem veriyordu. Yeri gelmişken belirtmek gerekir ki , Mirza Kazımbey bütün tarihe, aynı zamanda Türk halklarının tarihine özel hassasiyetle yanaşırdı. Onu belirtmekte fayda vardır ki , Mirza Kazımbey ünlü Rus şairi A.S.Puşkin’in “Bahçesaray çeşmesi” eserini Azerbaycan diline tercüme ederken bu özellikleri dikkate almıştır. Eserin orijinallığını koruyup saklamaya çalışan Mirza Kazımbey şairin kullandığı “Tavri” sözünü “Kırım” sözü ile değiştirir. M.Kazımbeyin bu hareketini 1783 yılında tavrı adı altında Kırım’ı ilhak eden Rusya İmparatorluğu’na karşı bir itiraz ve tarihi gerçekliğin restore edilmesine cesur çağrı olarak değerlendirmek mümkündür. Mirza Kazımbeyin Azerbaycan tarihinin araştırması alanında gördüğü en büyük iş hiç şüphesiz, “Derbentname” adlı temel araştırma eseridir. O, hayatının uzun bir dönemini bu eserin öğrenilmesine, onun hakkında bilgilerin toplanmasına serf etmiştir. Mirza Kazımbey eser hakkında elde ettiği tüm versiyonları gruplaştırarak onları karşılıklı şekilde analiz etmiştir. O, eserin aşağıdaki versiyonlarını dikkate çekmekle tarihçiliye bu yenilikleri getiriyor.Altı listeden oluşan Türk versiyonu : 1. Berlin’de Y. Klaprotun kullandığı Kayzer kütüphanesi listesi; 2. Stevenin kullandığı Fransa Kral kütüphanesi listesi ; 3-4Petersburg kütüphanesinin iki listesi ( Bu liste ile Mirza Kazımbeyi dostu akademik Dorn tanıştırdığına göre onu “Dorn Listesi” adlandırmak olar ); 5. Moskova Rumyantsev müzesi nüshası ;6. Derbent’den İbrahim Bey’in Mirza Kazımbəyə gönderdiği siyahı.Mirze Kazımbey bu listeler üzerinde yaptığı tehlilden sonra ilk bakışta farklı görünmelerine rağmen onların tam benzer olması , hepsinin de Azerbaycan dilinde yazılması tasarrufuna gelmiştir. Mirza Kazımbey Rusya’nın, özellikle imparatorluk topraklarında yaşayan halkların tarihinin daha derinden öğrenilmesine de dikkat çekmiştir.O, bu yönde yaptığı araştırmalarında temel dikkatini müridizmin , özellikle Şeyh Şamil’in önderliğinde Dağıstan ve Çeçenistan dağlılarının özgürlük hareketinin araştırılmasına yöneltmiştir. Şamil’in

liderliğindeki dağlıların özgürlük hareketinin kızgın döneminde bir takım araştırmacılar hareketin öğrenilmesine dikkat etmişler . XIX yüzyılın 60'lı yıllarını M.Kazımbeyin bilimsel tarihi bakış açısında tarihi gerçekliğe ilişki açısından teşekkül döneminin zirve noktası olarak düşünülebilir . Öyle ki, alimin Şamil'in liderliğindeki dağlıların özgürlük hareketine adanmış eserlerinde bu eğilimi belirgin şekilde gösteriyor . Şeyh Şamil hareketi şahsında Kafkasya dağlılarının özgürlük mücadelesi Mirza Kazımbeyin bir araştırmacı gibi dikkatini çekmiş, alim bu sorunla uğraşarak sonuçta değerli eserler yaratmıştır .Mirza Kazımbeyin Kafkasya'nın yeni tarihinin öğrenilmesinde gösterdiği en önemli hizmet hiç şüphesiz onun müridizm hareketinin köklerini araştırması, Kafkasya'da yayılma tarihini belirlemeleri ve müridizmin XIX yüzyılda alovlanmasının nedenleri hakkında nispeten objektif düşünebilmesidir. Mirza Kazımbeyin Kafkas halkları karşısında gösterdiği en büyük hizmetlerden biri , Şeyh Şamil'in kimliğine doğru değer vererek, Rusya sosyal fikrinde yayılan olumsuz görüşleri yalanladığı, Kafkas halklarının bu kahraman oğlunun düzgün ve gerçek tarihi portresini yaratması gibi kabul edilebilir.Mirza Kazımbey müridizm hareketine değinirken onun diğer ünlü temsilcisi Muhammed Emin hakkında da değerli ve net olgulara dayanan, sonraki dönem tarihçiliği tarafından da kabul edilen makale yazmıştır. Bilimsel yaratıcılığının tüm olumlu yönleri ile birlikte , Mirza Kazımbeyin eserlerinde belli kusurlara da rastlanır. Bilginin sınırlı yönleri gibi onun tarihte kimliğin rolünü aşırı şişirtmesi, dini perde altında mücadele eden insanlara fanatik gibi yaklaşımı, sosyal hareketlerin temel itici güçlerine dikkat getirmemesi olmuştur. Tüm bunlar , akademisyenin bakış açısından - idealizmden ileri gelmiştir

Böylece Rusya'da orientalizmin temelini atan dünya orientalizminin gelişmesinde büyük hizmeti olan Mirza Kazımbey hem bir eğitimci, hem de geniş profilli tarihçi olmakla Doğu ile Batı arasında bir köprü oluşturmuş ve bunu geliştirmiştir. Türk dünyasının ünlü alimi Mirza Kazımbeyin Türk halklarının tarihi alanında yaptığı bilimsel çalışmalar, onun geldiği değerli bilimsel sonuçlar bugün de önemini korur ve modern araştırmacıların bir takım meseleleri aydınlatmasında yardımcı oluyor.

### **Kaynakça:**

1. Mirze Kazımbeg. Seçilmiş eserleri. (rusça) B,1985
2. Рзаев А.К. Мухаммед Али Мирза Казем –Бек. М,1989
3. Руковский А.Записки о Шамиле. СПб., 1860

4. Минорский В. Ф. История Ширвана и Дербенда X-XI веков. М., 1963
5. Мазитова Н. А. Кафедра турецко- татарского языка Казанского университета ( первая половина XIX в.) Вопросы историографии всеобщей истории. Вып. 1. Казань, 1964
6. Вопросы историографии всеобщей истории. Вып. 1. Казань, 1964
7. Абдуллаев М. А. Из истории философской и общественно- политической мысли народов Дагестана в XIX в. М., 1968
8. Абдуллаев М. А. Казим –Бек ученый и мыслитель . Махачкала, 1963
9. Аварского Л. Алиханов. “Дербендنامه”. Тифлис, 1898
10. Hüseyinov H. Azerbaycanda XIX esr ictimai ve felsefi fikir tarihinden. B, 2007
11. Quliyev V. Mirze Kazımbeg. B, 1987
12. Qasımova S. Mirze Kazımbeg: Şark ve Qarp arasında köprü. B, 2014